

ойдағыдай өміршен болып шығуы үшін көп тер төкті. Әсіресе, өзінің басшылығымен өмірге келген ҚР Қылмыстық кодекстің жобасын Жоғарғы Кеңесте депутаттардың алдында алғаш рет қазақ тілінде баяндап шыққанда, үлкен ризашылықпен қолын қысып, рақметімді айтқанмын.

«Барлық ұлдарым – бір төбе, Ертөстігім – бір төбе» дегендей, Тамас Қалмұхамбетұлының «Сот үкімдері мен қаулыларының дамуы» атты еңбегі өз алдына бір әлем. Аталмыш жинақта сот өндірісіндегі маңызды институттардың бірі – қылмыстық істер бойынша сот шешімдерін қайта қараудың пайда болуы және дамуы мейлінше тиянақты талданады. Кітапта осы институттың Көне Греция және Рим құқықтарынан қалай бастау алып, кейін Еуропа елдерінде де кеңінен қолданысқа енгендігі рет-ретімен жүйелі түрде әңгімеленеді. Еңбекте Қазақстандағы қайта қарау институттарының өркендеу жолдары сөз етілгенде, ғалым ата-бабаларымыздың ертедегі дәстүрлі құқық нормаларынан бастап, күні бүгінге дейінгі аралықта тыңғылықты зерттеу жүргізеді. Осы оқу құралымен танысу барысында автордың еңбекқорлығына, ізденімпаздығына қайран қалдым. Аталмыш тақырыпта қазақ тілінде алғаш рет жарық көріп отырған бұл кітаптың тілі өте жатық, шұрайлы екенін де атап өткен лазым. Түйіндеп айтқанда, Тәкеңнің ғылым саласында да о бастағы өзіне тән адалдығынан еш айнымай, тек өзінің таза еңбегімен биіктен-биікке өрлеп бара жатқанына және бір көзіміз жетті.

Алынған асуларға масаттанып, қарақан басының жетістіктеріне малданатын Тәкең емес. Ол бар білгенін, жиган-терген тәжірибелерін жас әріптестеріне, шәкірттеріне үйретуге құмбыл. Оның жетекшілігімен бірнеше докторлық, бес-алты кандидаттық диссертация қорғалды. Мерзімді баспасөз беттерінде алпысқа жуық ғылыми, ғылыми-публицистикалық, проблемалық мақалалар жарияланды. Көптеген оқу-әдістемелік, бағдарламалық құралдарды жарыққа шығарды. ҚР Жоғарғы Соты жанындағы Сот академиясының ректоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Қылмыстық құқық және іс жүргізу кафедрасының меңгерушісі қызметтерінде жүріп, магистранттар мен студенттердің білім деңгейін көтеруге, ізденімпаздығын арттыруға байланысты талай тыңғылықты істердің ұйытқысы болып келеді. Мемлекеттік іс-шараларды жүзеге асыруға үнемі құлшына атсалысады. Қазір таяуда ғана Елбасының Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасын» мамандарға, студенттерге насихаттауды, түсіндіруді бастап та кетті.

Иә, мен Тәкенді, Тамас Айтмұхамбетовты «Менің студентім!» деп үлкен мақтанышпен айта аламын. Өйткені Тамасты өзіне теліп, өзінің шәкіртің ретінде қалай мақтансаң да жарасып, абыройына абырой қосары шүбәсіз. Бірақ ол жекенің емес, көптің адамы. Халқына еңбегі сіңген адам. Сондықтан да бүкіл ел болып мақтануға әбден тұрарлық азамат деп білемін. Кейінгі ұрпақ осындай еліне, халқына адал азаматтан үлгі алып өссе екен деп тілеймін.

Н.Қ. Мыңбатырова

БИЛЕР СОТЫ БОЙЫНША ҚҰН ДАУЫН ШЕШУДІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазақ әдет құқығы пайда болып қалыптаса бастаған кезден-ақ оның құрамында адам өмірі мен оның денесінің саулығын қорғауға арналған қағидалар мен нормалар жүйесі түзіліп қалыптаса бастады. Бұл нормалар әуелде «қанға - қан, жанға - жан» қағидасы негізінде топтасып, іске асса, бірте-бірте бұл қағиданы «құн төлеу» институты ығыстыра бастағанын байқауға болады. Құн төлеудің негізінде адам өлімі үшін немесе адамның денесіне жарақат түсіргені үшін белгілі бір мөлшерде материалдық төлем ақы төлеу керек деген ой-сана жатты.

Дәстүрлі қазақ қоғамында құн даулары «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жолы» және Тәуке ханның «Жеті Жарғысында» т.б. көрсетілген нормалар бойынша шешілетін. Сондықтан осы заң жинақтарында адам өлімі үшін және жарақат салғаны үшін қандай жазалар белгілегенін келтіре кеткен жөн. Мысалы, көшпелі қазақ қоғамын зерттеуші белгілі орыс ғалымы А.И.Левшин «Жеті Жарғыға» сілтеме жасай отырып былай деп жазады: «по сим постановлениям, родственники убитого имеют право лишать жизни убийцу, а отрубивший руку, ногу, ухо и прочее должен быть лишен той же части тела. Впрочем, наказания могут быть смягчаемы по приговорам судей или согласно истцов, и тогда преступник наказывается только установленного за всякое преступление платою. Убийца возвращает себе жизнь, платя кун, т.е. отдавая за каждого убитого мужчину 1000, а за женщину 500 баранов. Изувечивший или отрубивший другому какой-нибудь член платит равным образом определенное число скота. Большой палец стоит 100 баранов, мизинец 20, и так далее»/1.367/. Ал, «Жеті Жарғының» белгілі зерттеушісі Н.Өсерұлы бұл тізбекті былай жалғастырады: «Екі көзді шығарса – толық құн; бір көзіне – жарты құн; екі құлағын кессе – жарты құн; екі қолын кессе, мүгедек етсе – толық құн; әрбір саусағы үшін оннан бір құн; әйелдің екі емшегін кессе – толық құн; еркек піштірілсе – толық құн; қатты соққыдан адам жынды болса – толық құн; жаңа біліне бастаған нәресте үшін – бір тоғыз айып; 5 айлыққа дейін – 3 тоғыз; 5 айлықтан жарық көргенше – жарты құн; ал жарық көрсе – толық құн»/2.46/.

«Жеті-Жарғы» сұлтандар мен қожалардың өлімі үшін жеті құн төленуі керек деп бекіткен. Бұл заңда сондай-ақ өлім-жарақаттың басқа түрлеріне де нақты жазалар белгіленген еді. А.И.Левшиннің айтуы бойынша: «Если жена умертвит мужа, то она непременно предается смертной казни, от которой не может спасти заплата куна, если родственники не простят ее. Из правила сего исключаются беременные жены, которые за убийство мужа не наказываются, но навсегда предаются презрению и почитаются бесчестными. Если муж убьет жену, то он может избавиться от казни, заплатив кун»/1.367/.

Мінеки, біз «Жеті Жарғының» өлімге және дене жарақатына байланысты баптарынан түгелге жуық үзінді келтірдік. Олардың басты мәні – дәстүрлі қазақ қоғамында «қанға - қан, жанға - жан» принципі біршама ұзақ

уақыт бойы өз күшінде болғандығы. «Құн төлеу» қағидасы сол принциппен қатар жүріп отырған, олар екеуі бірін-бірі толықтырып, бірімен-бірі жарысып, тіптен қақтығысып, қарама-қайшылықта іске асып отырған.

Сол заманның өлім-жарақатқа байланысты басты егіз қағидасы еді. Оны сол кезеңде өмір сүрген атақты билердің шешімдерінен аңғаруға болады. Мысалы қазақтың төбе биі деңгейіне көтерілген Төле Әлібекұлының құн дауы бойынша билік шешімдеріне зер салсақ. Төле өз заманының баласы ғана емес, осы «Жеті-жарғыны» түзуге қатысқан, оның ең басты авторларының бірі ретінде де осы нормаларды өзінің би ретіндегі қызметінде басшылыққа алып отырғаны аян. Төле «Жеті-жарғы» нормаларының орындаушысы ғана емес, сонымен бірге белсенді уағыздаушыларының бірі болды. Төленің құн дауына байланысты нақты биліктеріне келсек, оларды ел-аузында сақталған деректерге және ресми құжаттарда сақталған деректерге сүйене отырып талдау жасамақпыз. Ел жадында сақталған әңгімелердің бірінде Төленің құн дауына қатысып, оны қалай шебер де жылдам шешкендігі баяндалады. Осы дауға байланысты Төленің шешімі «Алмасың болса мойным бар, асылың болса қойным бар» деген қанатты сөзбен ел арасына тараған.

Бұл әңгіменің Н.Төреқұлұлы жазып алған және А.Нысаналы түсірген екі нұсқасы бар: «Ошақты елінің бір батыры барымта кезінде Мамай Жәдігер ауылының Күлназар деген жігітін өлтіріп, құн дауы басталады – деп бастайды Н. Төреқұлұлының нұсқасы – Ақбура атасынан шыққан Бөрібай ақын сол оқиғаны былай жырлапты:

Ошақты Күлназарға құн бермексің,
Алты атан, алпыс жылқы пұл бермексің.
Тұлымды қыз, айдарлы ұл бермексің.
Күлназар келіп өлді ауылыңа,
Ішім оттай күйеді бауырыма.
Егерде пұл бермесен, құн бермесен,
Есекем таңба басар сауырыңа –

Ақынның Есекең деп отырғаны Есенбай, Еспембет батырлар екен. Ошақты кісілері бұл сөзді құлағына қыстырмайды. Жыл артынан жыл жылжып өте беріпті. Сол құнды даулап 14 жасар Едіге атқа қоныпты» /3.21/. А.Нысаналы нұсқасында Едігенің Төлеге осы дау бойынша аттануы басқаша түсіндіріледі. «...орта жүз Жәдігер Күлнәзір деген кісіні Ұлы жүз Ошақтының жігіттері өлтіріп, теңдік бермей, құн төлемейді, осыған байланысты Жәдігерден төрт кісі Төле бидің алдына келсе, би жөнді сөйлеспейді. Талапкердің біріншісін тыңдап оң қолын, екіншісін тыңдап сол қолын созады. - Япырым-ай? Мына екеуінен сөз қалды ма? – деп үшінші кісі сөйлегенде Төле үстіңгі ернін, төртінші кісі сөйлегенде Төле астыңғы ернін созады. Төртеуі арылып, Төле биден бір ауыз жауап ала алмай еліне келіп, көрген-білгенін айтқанда, Айдабол Едіге би былай депті: - Төле бидің ишарасы төртеуіңе берген бағасы екен. Алғашқы екеуің сөйлегенде, екі қолын созғаны “Сендер ұзын сойыл, ұрдажық екенсіңдер” дегені. Кейінгі екеуің сөйлегенде ернін созғаны “Сендер ағайынды екі адамның арасына өсек тасып, ас ішерлік қана адам екенсіңдер. Сендер бітім сөз сөйлеп, дауды бітіре алмайсыңдар» – деп қайырған екен. Ел сонда Төлеге Едігенің өзін жұмсайды /4.36/.

Бұл нұсқадан байқайтынымыз, Төленің өз заманындағы адам танығыш көреген әрі сыншы кісі болғандығы. Сонымен бірге Төленің көрінгенді қабылдай бермейтін паңдығы, алдына адам келтіре бермейтін талғампаздығы да сезіліп қалады.

Әңгіме-дерек бойынша Едіге «...Қасына он шақты кісі ертіп Төле би аулына келсе, би алдынан шығып амандасып, «Алмасыңа мойным бар, асылыңа қойным бар» деп жүріп кетіпті. Едіге «Би, мойын бұрмайсыз ба?» – деген екен, Төле: «Жарлық сізден болғанда, жабдық бізден» депті. Едіге: «Төле би осы болса, дау бітті. Ертең жасаулап қыз береді»- дейді жолдастарына. Айтқанымдай, Төле би қонақтарды алты арыс Арғынға түйе бастатқан бас тоғыз, төрт ауыл Төртуылға ат бастатқан орта тоғыз жолымен жасаулап қыз беріп, разы етіп қайырады» /4.36/.

Н.Төреқұлұлының нұсқасында дау сәл басқаша бітеді. Төле би өз шешімін былайша жеткізеді:

«-...Алты атасын арқалап жүрген кім бар? Жеті атасын жетелеп жүрген кім бар? Алмасың болса мойным бар, асылың болса қойным бар. Бұл даудың кесімі осы болса қайтеді, ағайын!

Аға бидің бұл шешіміне бәрінен бұрын түсіне қойған Едіге бала:

- О, қадірлі ата! Білек кімдікі болса, киіз соныкі, ауыз кімдікі болса сөз соныкі. Айтылған сөз – атылған оқ, ол қайтып келмейді. Жарлық өзіңізден болды, енді жабық та өзіңізден болсын! – депті.

...Ертеңіне ошақты елі алты атан бастатып, жасауымен Мамай Жәдігер аулына бір қыз ұзатыпты» /3.22/.

Бұл жерде көңіл аударатын екі түрлі нәрсе бар. Біріншіден, Төленің бұл дауға алдын-ала дайын екендігі және даудың шешімін тез тауып қойғандығы. Екі нұсқа бойынша да Төле көп сөзге бармай даудың бітімін бірден айтады – «Алмасың болса мойным бар, асылың болса қойным бар». Яғни, Төле ошақты елі өз кінәсін мойындамады, «қанды кек» жолымен жүрсеніздер де, «құн төлеу» жолымен жүрсеніздер де дайынбыз дегенді осы сөзбен білдіреді. Едігенің «қанға-қан» деп келмегендігін Төле бірден түсініп, оған «құн» береді және «асылың болса қойным бар» деп, осы сөз арқылы құнның құрамында жасаулы қыз бар екендігін сездіреді.

Екінші мәселе, А.Нысаналының нұсқасы бойынша Төле Едіге «Жарлық сізден болғанда, жабдық бізден» деген сөзді айтады. Шамасы, осы сөз арқылы Төле құн төлеу жәйлі шешімді Едігенің өз елі шығарғанын және соған ошақтылардың келісетіндігін білдірсе керек.

Ал Н.Төреқұлұлының нұсқасы бойынша бұл сөзді Едіге Төлеге айтады. Себебі, бұл нұсқада құн төлеу жәйлі шешімді Төленің өзі айтады. Сондықтан Едіге Төлеге «Жарлық өзіңізден болды, енді жабдық та өзіңізден болсын» – дейді. Демек, бұл жерде жарлық - шешім, билік сөз деген мағынаны беріп тұр.

Жалпы бұл дау Төленің шын мәнінде бір ауыз сөзбен дүйім елдің арасындағы түйіні шешілмей жүрген талас-тартыстарды шешіп кете берер өрелі би екендігін көрсетеді.

Төленің тарихи әрі ресми құжаттар арқылы хатталып бізге жеткен биліктерінің бірі - Әбілхайыр ханның өліміне байланысты туындаған құн дауына араласып, соны шешуі. Орыс деректері Әбілхайыр хан мен Барақ сұлтан арасындағы ерегіс-егестің себеп-салдарын біршама толық қалпына келтіруге мүмкіндік береді /5.106/. Бұл ерегіс біріншіден, екі шыңғыс ұрпағы арасындағы ежелден келе жатқан бақталастықтан бастау алады. Екіншіден, Әбілхайырдың орыс әкімшілігіне жақындығы Барақтың да басқа сұлтандардың да көптен қытығына тиіп жүрген түйткіл іс болса керек. Үшіншіден, Әбілхайыр Бараққа Хиуадан арнайы келе жатқан керуенді тонап, тікелей мүлдіктік зиян тигізеді және оның намысына тиерлік іс-әрекет жасаған. Төртіншіден, Кіші жүз жеріндегі қарақалпақтарға билік жүргізу үшін талас та бұрыннан келе жатқан өшпенділікті өршіте түседі. Бұл өшпенділіктің аяғы Әбілхайырдың өліміне әкеліп соғады.

Әбілхайырдың өліміне жалғыз Барақ кінәлі емес екендігі орыс деректерінен көрініп-ақ тұр. Ұрыс үстінде Әбілхайырға қару жұмсаған бірнеше адам болғандығы байқалады. Солардың ішінде аты аталатындары Барақтың баласы Қайып және Сырымбет батыр. Ал, Барақ Әбілхайыр ханға соңғы соққы беріп, оны о дүниеге өз қолымен аттандырған жан есебінде бейнеленеді.

Бірінші билер соты Барақ сұлтанды Әбілхайырдың өлімі үшін айыпты деп, «Жеті-Жарғыға» сәйкес осы өлім үшін жеті құн төлеуі тиіс деп шешеді. Бірақ, Әбілхайырдың ұлы Ералы сұлтан айыпкерлерден екі құн алып, қалған құнды алмай, әкесінің өліміне кінәлі жанның бірі Сырымбет батырды өз қолымен өлтіреді /5.134/.

Әбілхайырдың балалары мұнымен де тыныш таппайды. Олар Барақ сұлтанның өзінен кек қайтарудан бас тартпайды. Сондықтан Барақ сұлтан енді екінші рет билер сотына шағымдануға мәжбүр болады. Бұл жолы ол тікелей Төле бидің өзі бас би болып бұл дауды түбегейлі шешіп беруін сұрайды. Төле Әлібекұлы Барақтың бұл ұсынысын қабыл алады /5.95/.

Ал, Н.Төреқұлұлының пікірінше Барақты екінші рет жауапқа тартуды сұрап, Төлеге барушы Әбілхайыр ханның балалары «Төле би бұл билікке қатысу үшін Әйтеке би, Сырымбет би, Есейхан би, Жалған би, Досай би, Даба би, Қабек би тағы бірқатар бектерді шақырып, сот жүргізеді. Би тартыстары біразға созылады. Ақырында Төле бидің қорытынды билігі бойынша Әбілхайыр балаларының шағымы негізсіз, ағайын арасындағы алауыздық, бас араздық деп тауып, Барақ сұлтанның басын даудан арашалап алады» /6.75/.

Бірақ басы ашық бір нәрсе бар – ол Төле бидің осы екінші билер сотында Барақты қанды кек алу жолынан арашалап алуы. Төле алғашқы билер сотының шешімі дұрыс деп тауып, Бараққа екінші рет жаза қолдануды дұрыс емес деп табады. Ол бұрыннан келе жатқан «Бір қойдан екі рет тері сыпырылмайды» деген үлгілі шешімді (соттық прецедентті) ұтымды пайдаланады /7.509/. Сөйтіп, Бараққа бұрын билер соты үкім шығарған және ол үкім орындалған (Әбілхайыр балаларының екі құн алып және Сырымбетті өлтіруі) деген түйінге келіп, енді Бараққа қайта жаза қолданбауы тиіс деген шешім шығарады.

Көріп отырғанымыздай Барақ пен Әбілхайыр балалары арасындағы құн дауын шешу барысында да билер соты, ең алдымен, бүкіл қазақ халқының бірлігін, ынтымағын ойлап, соны қамтамасыз етуге тырысқан ел жанашырлары ретінде іс-әрекет жасайды. Олардың би ретіндегі шешімінің негізінде де осы мақсат жатқаны байқалады. Сонымен бірге, олардың билігі қазақ қоғамында қалыптасқан құқықтық қағидалар мен нормалардың аясында шығарылып және оны шебер қолданғандығы аңғарылады.

Төленің құн дауын реттеуге қосқан тағы бір жаңалығы ретінде оның суықта тоңып өлген адамға қатысты шығарған нақты билігін алға тартуға болады. Т.Әлібекұлы суықта қатып өлген адамға дер кезінде көмектеспеді деп айыпталған кісіге мынадай үкім шығарған. Егер ол қасқыр ішікте болса, өлген адам үшін жарты құн төлеуі тиіс, ал қой терісінен тігілген тонда болса ақталуы тиіс деген. Семей облыстық статистикалық комитетінің қазақ әдет құқығы жәйлі материалында бұл шешім жәйлі былай айтылған: "... бий Туле, разбирая дело о замерзшем человеке, котораго не спас проезжающий, выразился о последнем, что он должен уплатить 1/2 куна за замерзшаго, если был сам в волчьей шубе и должен быть оправдан, если был в бараньей шубе" /8.384/.

Мінеки Төле Әлібекұлының өлім-жарақатқа байланысты шешімдері жәйлі қолда бар деректер әзірге осылар.

Бұл материалдар Төленің аталмыш дауларды шешу үшін өз заманының басты заңы – “Жеті Жарғыға”, бұрыннан келе жатқан қағида-қисындарға ғана сүйеніп қоймай, нақты даулы оқиғаларға байланысты жаңа үлгілі шешімдер де қабылдағанын көрсетеді. Ол үлгілі шешімдердің ішкі бітімгерлік мәні мен сыртқы сөздік сапталуы әлі күнге дейін олармен танысқан жұрттың риясыз қызығушылығын және құптауын тудыруда.

1. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей /Под общей редакцией академика М.К.Козыбаева. - Алматы: Санат, 1996. -656с.
2. Өсерұлы Н. Жеті жарғы. - Алматы: Жеті жарғы, 1995. - 80б.
3. Төреқұлов Н. Төле би. Биліктері, толғаулары, тапқырлықтары, шешендік сөздері, өсиеттері. - Алматы: Дәуір, - 32б.
4. Үш пайғамбар /Құраст. А.Нысаналы. - Алматы: Дәуір, 1992. -184б.
5. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). - Алма-Ата: Изд-во Акад. Наук Каз.ССР., 1961. - 743с.
6. Төреқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. -1,2 кітап. - Алматы: Жалын, 1993. -398б.
7. Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректер және зерттеулер. Он томдық. Алматы: Жеті жарғы, 2006. 7-том. - 604б.
8. Материалы по казахскому обычному праву: Сб. Научно-популярное издание. - Алматы: Жалын, 1998. - 464с.

В данной статье рассматриваются особенности решений судов биев по спорам о взыскании куна.

In this article is devoted to some different the solution of the ``bies`` courts about of discussion of the ``kun``